

Gepubliceerd in *Ons Erfdeel* 2015/2.

Zie www.onserfdeel.be of www.onserfdeel.nl.

[B] **DIT IS EEN MENS: FELIX NUSSBAUM. MARK SCHAEVERS HERDENKT EEN SCHILDERSLEVEN**

Schilderijen willen gezien worden. Ze snakken naar kijkers. In duisternis verschrompelen ze tot een herinnering die gaandeweg vervaagt. Zonder licht op hun verfhuid én de weerspiegeling in onze ogen bestaan ze hooguit materieel. Niet “werkelijk”. Niet als beelden die iets losmaken. Niet als verf die kleuren uitdraagt naar de buitenwereld of als een getuigenis van een schildersleven, een tijdgeest, de *condition humaine*. Zonder kijkers vinden schilderijen geen weerklink in het zichzelf voortdurend updatende web dat beeldende kunst heet.

Het overkwam Felix Nussbaum (Osnabrück, 1904) een kwarteeuw lang nadat de nazi’s in september 1944 in Auschwitz-Birkenau zijn laatste

levensspoor hadden uitgewist. Pas in 1970 begonnen schilder en oeuvre aan een revival, nadat 117 schilderijen die Nussbaum in 1942 had ondergebracht bij een Brusselse kunsthandelaar, waren vrijgegeven. Steeds meer werken kwamen aan het licht. Ontstellende schilderijen van een ontredderde mens in een ontmenselijkende tijd. Hoe langer hoe meer werd Nussbaums werk naar waarde geschat, met alle materialistische bijverschijnselen: veilingprijzen die de hoogte ingaan, vervalsingen, dubieuze verkopers, bedroevend gesjacher met tijdens de Tweede Wereldoorlog ontvreemd erfgoed. Het wolvengedrag kon er blijkbaar nog bij. Het allerbelangrijkste blijft de slotsom: vijfhonderd werken zijn weer aan het licht gekomen. Voor de Joodse gemeenschap en al wie met de twintigste eeuw in het reine wil komen, liet Nussbaum als slachtoffer en schilder van de Holocaust (en veel meer dan dat) een onschatbaar symbolisch kapitaal na. Nussbaum is geen beeldenstormer, geen avant-gardist maar een stille nabeschouwer. Net als René Magritte is hij bovenal een beeldenmaker die het atelier – de eigen leefkamer – schoon achterlaat. Als ze eenmaal zijn gezien, komen de beelden los van de drager en prenten ze zich in ons geheugen. Vandaag maakt Nussbaums oeuvre deel uit van de twintigste-eeuwse schilderkunstige canon. Mark Schaevers schreef over deze wonderlijke wederopstanding een spannend boek dat de schilder en diens oeuvre stap voor stap tot leven wekt. Felix Nussbaum, van wie ik nauwelijks meer kende dan reproducties van het iconische *Zelfportret met jodenpas*, is me dierbaar geworden als een goede kennis. *Orgelman* en de man die model stond, laten je niet meer los.

Mark Schaevers kiest resoluut voor de reconstructie. Hij veinst geen wetenschappelijke alwetendheid maar voert zichzelf op als gepassioneerde onderzoeker: snuffelend in allerhande archieven, op zoek naar de adressen in het levensspoor van Felix Nussbaum, aan de lijn met of op bezoek bij allerlei kroongetuigen. Het brengt hem van Osnabrück, Berlijn, Rome, de Riviera, Oostende naar Brussel, Mechelen en Warschau (niet noodzakelijk in deze chronologische volgorde). Het maakt van *Orgelman* een doorleefd en doortastend boek. Samen met de auteur, zo lijkt het, vallen we van de ene verbazing in de andere. Samen met hem voelen we ons hoe langer hoe sterker betrokken

partij. Daartegenover staat een nuchtere schrijfstijl en de vernuftig gedoseerde wijze waarop Schaevers de feiten presenteert. In dit verwoeste schildersleven moet je zuinig omspringen met elk hernieuwd spoor en elke herwonnen bron. Schaevers gaat, met de nodige tussenpauzes, bladzijden lang in op één enkele brief. De in- en uitzoomende biograaf houdt zijn lezers bij de les.

Orgelman is opgebouwd uit vier delen: prelude, de vooroorlogse periode, de oorlog, de wederwaardigheden van het verweesde oeuvre. Elk (deel)hoofdstuk valt uiteen in korte genummerde passages. Samen goed voor 221 tekstfragmenten. De opbouw van het boek is een metafoor. Nussbaums schildersbestaan spatte na de bevrijding van Brussel – hij vertrok met het laatste transport vanuit de Mechelse Dossinkazerne – uit elkaar. Schaevers lijmt de scherven aan elkaar, laat her en der blinde vlekken gapen en messcherpe kartelrandjes blinken. Samen met de wereld moet dit schildersleven weer vanaf het begin worden opgebouwd. Geregeld doet de biograaf een beroep op externe tijdgenoten om de lacunes bij te lichten. Het zijn mensen die Nussbaum tegen het lijf had *kunnen* lopen. Zo is *Orgelman* biografie, rijkelijk geïllustreerd kunstboek, tijdsdocument en whodunit in één. Geen fictie: daarvoor zijn de absurde spelings van het lot al te werkelijk.

Mark Schaevers laat Nussbaums schildersleven aanvangen in Oostende, op 4 maart 1935 tijdens carnaval. De ‘intrede in Oostende’ roept meteen Ensors meesterwerk voor de geest, *De intrrede van Christus in Brussel*: zelfportret, lijden, satire én verzet tekenen Ensor en Nussbaum ten voeten uit. Het is een gelukkige vooruitblik. Nussbaum treedt gemaskerd zijn biografie binnen. In Oostende wordt de schilder *de* Nussbaum zoals we hem ons vandaag (opnieuw) herinneren. Op het podium van de maskerwedstrijd schouwt niemand minder dan James baron Ensor de gemaskerden: “de maskerschilder neemt notitie van de gemaskerde schilder”. Hier en nu legt een schildersleven zich in een bepalende vorm. De schilderijen met maskers uit het “maskerjaar” 1935, die Schaevers ons overigens pas op bladzijde 140 laat zien, vormen een eerste scharnierpunt. Een jaar later laat Nussbaum de maskers als rekwisiet vallen. De twintig zelfportretten die hij in 1936 maakte, peilen niet zozeer naar de binnen- als wel naar de buitenwereld.

Hoe sta ik in dit leven? Hoe tekent dit leven mij? Het gelaat is een leeg canvas waarop de schilder uit een breed palet emoties aanbrengt, als een acteur voor de spiegel. Het gezicht is een rembrandteske tronie. Ik is telkens weer een ander. In de vertekening en uitvergroting schuilt de waarheidsgetrouwe weergave van groteske jaren.

Nussbaum wordt pas in exil Felix Nussbaum. Hij is als Duitse Jood zijn land uitgejaagd. Hij moest zijn verblijf aan de Duitse academie in Rome – de zonnige Villa Massima waar elke kunstenaar over een eigen atelier beschikte, een ongeziene luxe – in 1933 onverhoeds afbreken nadat Hitler tot Rijkskanselier was benoemd. Bittere speling van het lot: de beeldhouwer Arno Breker huist in Rome in het atelier pal naast dat van Nussbaum. Breker werd tijdens de oorlog Hitlers hofkunstenaar. Het nazisme maakte de ene kunstenaar en kraakte de andere. Het nationaalsocialisme ontnam Nussbaum uiteindelijk zijn nationaliteit, zijn identiteitsbewijs, zijn bestaan én de herinnering aan dat bestaan. Heeft de oorlog de schilder soms ook niet gedeeltelijk gemaakt?

Zeker. Maar het is geenszins de verdienste van de nazi's, die moderne kunst juist "ontaard" verklaarden, maar louter van Nussbaums bewonderenswaardige weerbaarheid. De schilder die uitmunt in (zelf)portretten van een bewogen tijd, overtreft zichzelf naarmate de toestand heikeler wordt. Dat is terugblikkend het godswonder: hoe meer de mens ten onder gaat, hoe sterker de kunstenaar groeit.

In 1939 schildert Nussbaum vier schilderijen die zijn emigrantenbestaan oproepen. Kijk maar, het is zoals Schaevers noteert: "Het oorlogsgevaar focust zijn werk, elk doek is goed." De ontvucherende schilderijen die Nussbaum na zijn verblijf achter het prikkeldraad van het Vichy-concentratiekamp in Saint-Cyprien maakte, dat cynische onderkomen op het strand aan de Middellandse Zee, hakken erin als scènes uit de hel van Jheronimus Bosch. Ziehier de mens: een schijtend hol boven een verroeste ton. Een tweede breuklijn, na Oostende, tekent zich in het schildersleven af: "Saint-Cyprien, zeggen die schilderijen, is een scheur in zijn bestaan, een stuk

Felix Nussbaum, *Zelfportret in het kamp*, 1940 © Felix Nussbaum / Sabam Belgium 2015.

vrolijkheid is voorgoed weggelekt. Het prikkeldraad zal nooit meer uit zijn gedachten en zijn werk verdwijnen. Saint-Cyprien was zijn intrede in de wereld van de vernedering, zonder recht van retour.” En toch: bij zijn terugkeer in Brussel werkt Nussbaum het ene meesterwerk na het andere af. Op een Brusselse binnentuin toont hij trots zijn Jodenpas. Het “notenboompje” (koosnaam door zijn vrouw Felka, een complexe figuur in de schaduw) is geknakt, maar nog lang niet geveld. Op zijn laatste zelfportret, in ontbloot bovenlijf achter de schildersezels, kijkt Nussbaum ons – en de voormalende oorlogsmachine – verbeterd aan. *Zie mij schilderen. Zie mijn enige verweer. Dit breekbare verzet waarin ik uitmunt. Alleen mijn kunst kan nog mijn wereld redden.*

Op Nussbaums laatste schilderij, het breugeliaanse *Triomf van de dood* (1944), is het vlees verdwenen. Skeletten musiceren op opgestapeld puin. De herinnering aan de beschaving ligt aan flarden. Maar ook op dit geschilderde slotakkoord klinkt in een verfrommelde partituur onderaan links Nussbaums onstilbare verzet door. Mark Schaevers spaart het verhaal achter dit muziekstukje 46 bladzijden op, tot het bitterzoete einde. Ook over de dood van Nussbaum zet Schaevers ons even op het verkeerde been. Alleen al voor die prikkelende passages moet u het boek lezen. Maar nog meer om in stukjes en brokjes het bestaan en het glorieuze oeuvre van Nussbaum leven in te blazen. Opnieuw en opnieuw.

De beelden van Arno Breker liggen in puin. Felix Nussbaum verrees als een feniks uit diezelfde oorlogssas. Op zijn doeken duikt geregeld een straatmuzikant op aan een draaiorgel. Mark Schaevers ziet in de man de wandelende Jood, de opgejaagde zwerver die Nussbaum werd. Net als die muzikant wilde de kunstenaar een echo nalaten, in de openbare ruimte maar ook in de tijd. Mark Schaevers laat in zijn boek het triomferende oeuvre in alle toonaarden resoneren. Wie zijn magistraal gecomponeerde *Orgelman* leest, zal het levenswerk van Nussbaum niet licht vergeten.

KURT DE BOODT

MARK SCHAEVERS, *Orgelman. Felix Nussbaum. Een schildersleven*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2014, 450 p.